

STUDIUM „VĚTNÝCH TYPŮ“ A TRANSFORMAČNÍ VZTAHY

Tzv. „větné typy“ lze chápat jako funkčně obsahové výpovědní typy, tedy jako virtuální útvary vymezované obsahově specializovanou funkcí výpovědní.¹ Na jejich konstituci se podílí jak nižší složky jazykové stavby, tak i stabilizační, normotvorné působení úzu. Stojí tedy na půli cesty mezi ryzí potencialitou hlubinných rovin jazykové stavby a danou realizací v textu; toto pojitko mezi dvěma polárními oblastmi jazykové skutečnosti je sice zaměřeno primárně k realizaci, avšak je důležité i jako kontaktní bod fungování jazyka s jeho strukturním jádrem.

Chápeme-li spolu s S. O. Karcevským větu jako gramatickou aktualizující strukturu syntaktických vztahů,² pak funkčně obsahové větné výpovědní typy („větné typy“), které na této struktuře budují, jsou jejími varianty. Zvláště zde je dobře možné analyzovat motivaci jednotlivých variant. Jsou to jednak motivy (1) inherentní, dané lexikálně sémanticky (např. *svítá*) nebo funkčně gramaticky (např. *v rádiu říkali, že...*), jednak (2) adherentní, vyplývající z kontextu jazykového (srov. např. zvláštnosti ve stavbě vedlejších vět) nebo situačního (srov. např. typizované případy elipsy).

Jednotlivé typy této motivace platí i pro konstituci výpovědních typů („větných typů“), které ve smyslu výkladů Karcevského nejsou větně ztvárněny (nař. *pozor!*). Dále je zřejmé, že se tyto motivy mohou uplatňovat také v kombinacích. Již samotný rozbor této motivace může ukázat, jak jednotlivé „větné typy“ spolu souvisejí a jak se začleňují do celku jazykové stavby.

Zkoumání „větných typů“ znamená důsledné zavádění do syntaxe deskriptivních kategorií proti dosavadním obecným kategoriím, jakou je zvláště věta (větná struktura). „Větné typy“ jakožto deskriptivní kategorie jsou vlastně — vzaty jako celky — „morfologickými jednotkami“ na úrovni syntaktické, které vedle své vnitřní syntagmatické výstavby mají i paradigmatické vztahy k sobě navzájem. Tím padá staré pojetí jazykové stavby — v naší tradici nejobvyklejší — podle kterého základním útvarem bylo slovo, a tedy v rovině syntaktické převažoval zřetel k syntagmatickým vztahům, do nichž tato základní jednotka v syntaktických útvarech vstupuje. (Toto pojetí bylo z jedné strany náhodné vzhledem k obecné utvářenosti jazykové stavby, z druhé strany přirozené vzhledem k charakteru jazyků, na nichž bylo toto pojetí budováno.)

¹ Z tohoto důvodu také běžný termín „větný typ“ uvádím v uvozovkách.

² Uvedená formulace je mou definicí, domnívám se však, že vystihuje obecný smysl toho, co o těchto věcech psal Karcevskij. Srov. K. Horálek, *K teorii věty*, Slovo a slovesnost 26, 1965, 213—217.

Tak se tedy chápání syntaktické roviny vyrovnává s chápáním roviny, morfologické, kde složené morfologické útvary jsou dnes viděny jednak z hlediska jejich vnitřní utvářenosti (morfematická syntagmatika), jednak z hlediska jejich paradigmatické zařazenosti; navíc — jako se morfologické jednotky určují a diferencují také podle svého okolí (distribuce, „konfigurační formy“) — proniká i v syntaxi zájem o „mezivětnou“ syntax. Výsledky takto pojaté syntaxe ozřejmí také systémové uspořádání syntaktické roviny, o kterém se sice méně pochybovalo než o systému v lexiku, ale které nebylo a dosud není o mnoho určitější.

Zvláštním druhem paradigmatických vztahů jsou vztahy transformační (ve smyslu Harrisově); charakterizoval jsem je vzhledem k ostatním vztahům v jazykové stavbě takto: transformační vztahy jsou vztahy „nadstavbové“ povahy (předpokládají existenci vztahů systémových a funkčních), které plní podstatné interně jazykové funkce: realizuje se v nich překlad z jedné části jazyka do jiné části jazyka (sémantická interpretace) a integrují jazykové plány (jde v nich o globální vztahy mezi celky, které obsahují elementy různých jazykových plánů).³ Domnívám se, že toto vymezení dostatečně odlišuje transformační vztahy od ostatních paradigmatických vztahů v syntaxi. K charakteristice transformačních vztahů obecně patří i to, že se uplatňují v obou základních oblastech funkčně viděné jazykové stavby: v oblasti potenciálních výpovědí a jejich relativně samostatných součástí i v oblasti potenciálních pojmenování (srov. např. Isačenkovu a Rozwadowského univerbizaci víceslovních pojmenování).

O transformačních vztazích je známo, že nebyvají systematické. Tato nystematičnost bývá významným nástrojem obsahového rozlišování, které se sice neprojevuje v rovině primární formy (základní rovina formy výrazové a formy konfigurační na rozdíl od formy vytvářené nadstavbovými relacemi transformačními), ale je obsaženo v povědomí mluvčích. Transformační vztahy tedy odhalují v jazykové stavbě důležitou rovinu obsahových rozdílů, které lze spolu s B. L. Whorfem nazývat kryptokategoriemi.⁴ Jako ilustraci můžeme uvést např. nedostatek pasivní transformace v případech typu *рысар крывает* *ус*. V jednotné rovině konstrukcí se slovesy přechodnými se tak vydělují z jedné strany konstrukce, kde přechodné sloveso spojující činitele se zasahovaným předmětem vytváří perspektivu směřování ze sféry činitele navenek (tato povaha se projevuje transformovatelností, z druhé strany — konstrukce ostatní (s konstrukcemi typu *рысар крутит* *ус* — srov. také chování přechodných sloves typu *сшить* (себе) *костюм*). Obdobně se odlišují aktivní konstrukce s podmětem obsahově pojatým jako aktivní činitel od formálně shodných konstrukcí, v nichž jsou obsahové poměry jiné: konstrukce prvního typu nepřipouštějí transformace typu *машина его раздавила* — *его раздавило машиной*. (Z hlediska obsahového jsou konstrukce akčně dějové typu *архитектор построил дом* protikladem konstrukcí nemotivovaně dějových typu *его раздавило машиной*.)

³ O. Лешка, *Место трансформационных отношений в структуре языка*, Československá rusistika 11, 1966, 1—2.

⁴ B. L. Whorf, *Grammatical categories*, Language, Thought and Reality, New York — London 1953 (3. vydání), 87—101 (o kryptotypech vykládá také v témž sborníku s. 102—114 v práci *Discussion of Hopi Linguistics*).

Nesystematičnost transformačních vztahů, která byla zmíněna, je jen jedním z projevů nesystematičnosti v jazykové stavbě. Systémově založená jazyková stavba není plně systematická; lze ukázat, že neplná systematičnost není jen skutečnou vlastností jazykové stavby, nýbrž také její nutnou vlastností (je formotvorná).

ИЗУЧЕНИЕ „ТИПОВ ПРЕДЛОЖЕНИЙ“ И ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Так называемые „типы предложений“ можно интерпретировать как функционально-семантически специализированные типы высказываний (поэтому представляется также более целесообразным говорить не о „типах предложений“ а о функционально-семантических типах высказываний). Если — вслед за С. О. Карцевским — понимать предложение как структуру синтаксических отношений с собственно-грамматически оформленной актуализацией, то тот класс функционально-семантических типов высказываний, в которых эта структура воплощается, представляет собой класс её вариантов. Каждое варьирование предполагает наличие известной мотивировки, вскрытие которой необходимо для того, чтобы определить место, занимаемое отдельными вариантами в системе.

Мотивы синтаксического варьирования в указанном выше смысле, а вообще мотивы конституирования „типов предложения“ — могут заключаться (1) в лексико-семантическом наполнении общей структуры (напр. *светает*) или в функционально-семантических возможностях морфологических категорий (напр. *об этом часто говорят*), (2) в языковом контексте (ср. напр. особенности построения придаточных предложений), а также в ситуационном контексте (ср. напр. явления типизированного эллипса).

Изучение „типов предложений“ вводит в синтаксис дескриптивные категории, позволяющие оперировать на синтаксическом уровне с парадигматическими противопоставлениями, особым видом которых являются трансформационные отношения. Оказывается, таким образом, что область синтаксиса строится на тех же общих видах отношений — парадигматических и синтагматических —, что и другие ярусы языкового строя.

Учет трансформационных отношений необходим и вне рамок генеративной грамматики, т. к. они дают возможность достаточно дифференцированного описания взаимоотношений между элементами языкового строя.

